

Beke Ödön és a cseremiszi nyelvészet

(A cseremiszi kongruencia kérdéséhez)

1. BEKE Ödön nevét szoros szálak fűzik egybe a cseremiszi nyelvészettel. Felbecsülhetetlen az értéke annak, amit Beke a cseremiszi nyelv kutatása s általában a finnugrisztika érdekében véghez vitt. E. ITKONEN, „hatalmasnak” nevezve teljesítményét, ekképp írt róla: „Von den heute (az 50-es években – M. K.) lebenden Erforschern der tscheremissischen Sprache ist Prof. Ödön Beke zweifellos am bekanntesten. Er hat auch eine sehr große Zahl von Sprachproben aufgezeichnet. Diese seine Arbeit hat er geleistet, ohne mit seinem Fuß die Gebiete der Tscheremissen zu betreten, nämlich in Budapest während der unruhigen Jahre des ersten Weltkriegs [A cseremiszi nyelv ma élő kutatói közül kétségkívül Beke Ödön professzor a legismertebb. Nagy számban jegyzett fel szövegeket is. Ezt a munkát Budapesten, az első világháború nyugtalan éveiben végezte, anélkül, hogy lába cseremiszi földet érintett volna]” (ITKONEN 1953–54: 36–47, l. még többek közt LAKÓ 1954: 287–9, ERDŐDI 1962: 397–410, BEREZKI 1962: 230–3, 1983: 251–7, 1990: 7–9, GÜLYA 1974: 78–9, GALKIN 1990: 7–9). Magától BEKÉTől a következőt olvashatjuk munkájáról: „Az én feladatom a cseremiszi hadifoglyok nyelvének, népköltészetének és néprajzának tanulmányozása volt. ... Tanulmányaim számára a rendelkezésemre bocsátott hadifoglyok közül 29 különböző vidékről való cseremiszi választottam ki. Közülük 1 a permi, 3 a birszki, 3 a malmizsi, 4 az ursumi, 3 a krasznokoksajszki (most Joskar-Ola), 2 a csebokszári, 5 a janszki, 1 a vetlugai és 7 a kozmogymjanszki nyelvjáróterületről származott” (BEKE 1951: 5). Megjegyzendő, hogy e helyneveket BEKE keletről nyugatra haladva, a nyelvjárási tagolódást követve állította sorba, s ehhez a sorrendhez cseremiszi nyelvjárási szótárának összeállításakor is szigorúan és következetesen tartotta magát. A nyelvmesterei körében végzett két és fél éves fáradhatatlan munka gyümölcséről BEKE így számolt be: „följegyeztem nagy szótári és nyelvtani anyagon kívül 281 mesét és elbeszélést, 580 dalt, 1177 közmondást, 658 találós mesét, 1268 babonát és előjelet, 270 néphitre vonatkozó adalékot, 76 kisebb imát, 12 varázsigét, 4 áldozati leírást, 4 ünnepi szokást, 4 temetési leírást, 7 lakodalmi leírást, 1 önéletrajzot, 2 leírást a mindennapi életből, 2 leírást a méhtenyésztésről, 2 leírást a kátránykészítésről” (BEKE 1957: VI). E számok, amint mondani szokás, önmagukért beszélnek.

BEKE Ödön a cseremiszi nyelv egyik legkiválóbb szakértőjének számított, és számít ma is. Fiatalon írt cseremiszi nyelvtanával, az általa egybegyűjtött nyelvi, folklorisztikai anyaggal s az abból életében közzétett nyolc kötetel, cseremiszi nyelvi, irodalmi, néprajzi kérdéseknek szentelt huszonnégy szakcikkével (l. VELENYÁK 1963: 464–73) kiérdemelte, hogy a cseremiszi nyelvészeti kutatás nagyjai közt tartsuk számon a nevét. Publikációinak listája újabban posztumusz tételekkel gyarapodott: a szombathelyi Uralisztikai Tanszék a „Bibliotheca Ceremissica” sorozatban megjelentette cseremiszi szövegeinek második, (1995), valamint nyelvjárási szótárának első, *a*-tól *β(b)*-ig tartó kötetét (1997).

2. Cseremiszi nyelvtanának (Budapest, 1911) számkategóriával foglalkozó részében BEKE egy sor külön tárgyalt mondat példáján a következőket állapította meg:

„a) Egyes szám van többes helyett (nincs is számbeli egyeztetés) a köv. példákban (itt csak néhányat idézek közülük – M. K.): kE *kombo počela čongeštat* 'a ludak egymás után repülnek' (Reg. CsM. 154); nyK *ti βârɣe m bôrəktəmbəldə* 'ezek a ruhák ki vannak fordítva' (Ram. 104).

b) Az állítmány többes számban áll továbbá, ha 'nép' az alany (értelmi egyezés), pl. kE *kalek kumde šalaneve* 'a nép háromra (h. részre) oszlott' (Reg. CsM. 15); kE *čela jing v. čela kalek kaeve* 'az emberek v. a nép mind kimentek' (Reg. CsM. 773).

c) A köv. mondatban ellenben az alany áll többes számban, az állítmány pedig egyesben: kP *süan mariβlak kosojleč kosoj limašet* [2. sz. ragjával] 'a lakodalmas nép (tkp. emberek) sandánál is sandább lett (Gen. 76) [a lakodalmas népnek keresztben áll a szeme, nagyon be van rúgva – M. K.]'.

d) Ha számnév fejezi ki az alany többségét, akkor is többesben van sokszor az állítmány: kP *šam erɣe ik artanalen ruenət šam artanam* 'a hét fiú, mindegyik egy-egy ölet, hét ölet fölívágott' (Gen. 27); nyK *kuyžänʹ gām əðərɣe kām šim ožə lit* 'a királynak mind a három leánya három fekete mén lett' (Ram. 179)" (BEKE 1911: 170–1).

Összesen 18, korábbi forrásból származó, különböző nyelvjárásokat képviselő mondat van itt felsorolva. Nagy részük a gyűjtőnévvel vagy gyűjtőnév értékű egyedi névvel való ún. értelmi egyezésnek (S_{sg.} + P_{pl.}) a példája; az egyéb eseteket két-három mondat illusztrálja.

Ezekre az egyeztetési „szabálytalanságokra” BERECZKI is felhívja a figyelmet *Crestomathia Ceremissicájában* (Budapest, 1990). Álljanak itt tőle azok a passzusok, melyek alátámasztják vagy kiegészítik a BEKÉTől idézetteket:

„Az általános szabály alól azonban szép számmal találunk kivételeket:

a) Különösen a népnyelvi lejegyzésekben gyakori, hogy az ember, állat vagy más csoportokat jelölő egyes számban álló szavak után az állítmány többes számba kerül: Kö *pi-re kaša·kân ko·štāt* 'a farkasok (Sg.) falkában járnak'; Kö *ku·ðāšto jiše·m wuča·t* 'otthon vár (Pl.) a családom'; Jo *šū·dür jū·düm jo·lyəžāt* 'a csillagok (Sg.) éjjel ragyognak'.

b) ... a többes számú alanyt egyes számú állítmány követi: Jo *tsoðra·šte pušenğə·ša·māts šo·lyə šu·en* 'az erdőben a fák ritkán állnak (Sg.)'; Vj. *šolāššāla·k i·ktā wesā·lan polša·* 'a tolvajok segítenek (Sg.) egymásnak'.

c) Ha az állítmány létige, nem ritkán egyes számban marad többes számú alany után is: Vj. *čē·rkāštā jēpla·k šaya·l lije·š* 'a templomban kevés ember (Pl.) van'; ny. *māhan təšta pāləmə eðemwlədəm ulə* 'nekem ott ismerőseim vannak (Sg.)'.

d) Egnél nagyobb számnév után az alany egyes számban, az állítmány többes számban áll: Vj. *tī·ko·k ü·ðər iktōra·k u·lāt* 'ez a két lány egyforma'; Jo. *kuma·ka wü·lnö kok jēn kijat ko·lākšo* 'a kemence tetején két halott ember fekszik (Pl.)'.

Ritkábban előfordul, hogy számnév után nemcsak az alany, de az állítmány is egyes számban áll: Kö *tī·šte šoya ku·m i·k-kaj ü·ðər* 'itt három egyforma lány áll'.

Kivételesen az alany is állhat többes számban számnév után: Jo *ko·k wa·tā·šamāts wurse·ðālāt* 'két asszony veszekszik' (BERECZKI 1990: 74–5).

Megjegyzendő, hogy az egyes szám használata a számnév utáni alanyon és állítmányon megfelel a mai cseremiszi irodalmi nyelvi norma előírásának, és igen szokványos. Amint a „Marij jilme. Teorij” c. tankönyvnek (Joskar-Ola, 1993) a névszók számával foglalkozó paragrafusában olvasható: „Számnév, valamint a *шук* 'sok', *шагал* 'kevés', *ятыр* 'sok',

икмыняр 'néhány' szavak után a névszó egyes számban van, pl.: Урем дене кок ең кая 'két ember (Sg.) megy (Sg.) az utcán'; Погынымашке ятыр ең толын 'a gyűlésre sok ember jött' (UCSAJEV 1993: 60).

ALHONIEMI cseremiszi grammatikájában a következőket olvasni minderről: „Im gesamten tscheremissischen Sprachgebiet wird sehr viel der Singular verwendet, wenn von Mehrerem die Rede ist.

a) Ein zu Zahlwörtern, ebenso zu eine Mehrzahl bezeichnenden quantorialen Wörtern tretendes Nomen ist meistens der Form nach singularisch: O Kumlo *βič üdāramaš* '35 Freuen'; W Ikānā *šukā marā pāšeš keāt ālān* 'Einmahl fuhren (Pl.) viele Männer (Sg.) mit einem Boot'.

b) Es gibt sehr viele Stoff-, Kollektiv- oder Abstraktwörter, von denen praktisch überhaupt kein Plural gebildet wird, z.B. O urža 'Roggen', lem 'Suppe', ojjo 'Treuer', küžyāt 'Dicke'. (De azért I. ISZANBAJEV 1964: 71 [jelabugai nyelvjárás]: Шкланем ике садлан *ōрам, тыгане неле ойголакым эртармемлан* 'magam is csodálkozom azon, milyen nehézségeket [tkp. gond, bánat, szerencsétlenség (Pl.) – M. K.] éltem át', vagy UCSAJEV 1973: 74 [malmizsi nyelvjárás]: Уржалакым түредаш 'a rozsot learatni').

c) Sehr oft werden in verschiedenartigen Kontexten singularisch-kollektiv auch Wörter verwendet, von denen einen Plural zu bilden an sich möglich ist. Wenn ein solches singularisches Wort als Subjekt steht, kann die Pluralität z.B. aus dem Prädikat hervorgehen; in einigen Satzzusammenhängen kann sie wiederum morphologisch gänzlich unausgedrückt bleiben: O Otāšto *tumo, piste, pükšerme kuškāt* 'Im Gehölz wachsen Eichen (Sg.), Linden (Sg.) und Nußbäume (Sg.)'; O Pušenḡāze *čōdārašte lāštašlāžām šaralta* 'Die Bäume (Sg.) im Walde breiten ihr Laubwerk (Pl.) aus'; W Biblīotekāšta *khiyām, gazetām lā.zdān šānzenām* 'Ich habe in der Bibliothek gegessen und Bücher (Sg.) und Zeitungen (Sg.) gelesen' [A singularis cseremiszi nyelvtérület-szerte használatos több dolog kifejezésére is: a) számnév vagy többet jelentő kvantoriális kifejezés után a névszó alakilag egyes számú: O Kumlo *βič üdāramaš* '35 nő'; W Ikānā *šukā marā pāšeš keāt ālān* 'egyszer sok ember (Sg.) ment (Pl.) egy csónakon'; b) sok anyag-, gyűjtő- és elvont névnek gyakorlatilag nincs többes számú alakja, pl. O urža 'rozs', lem 'leves', ojjo 'gyász', küžyāt 'vastagság'; c) igen gyakran szerepelnek egyes számban különböző kontextusokban olyan kollektív értelmű szavak is, melyeknek létezik többes számú alakja. Ha az ilyen egyes számú szó alanyként áll, a többesség kifejezése vagy az állítmányon történik, vagy morfológiai értelemben elmarad: O Otāšto *tumo, piste, pükšerme kuškāt* 'a berekben tölgy, hárs és diófa (mind Sg.) nő (Pl.)'; O Pušenḡāze *čōdārašte lāštašlāžām šaralta* 'a fák (Sg.) az erdőben kiterítik (Sg.) leveleiket'; W Biblīotekāšta *khiyām, gazetām lā.zdān šānzenām* 'a könyvtárban könyvet, újságot (Sg.) olvasva ültém']" (ALHONIEMI 1993: 70–1).

A mai cseremiszi rendszeréről írottak szerint (I. UCSAJEV, Marij jilme. 1. rész. Joskar-Ola, 1982, 33. l.) „minthogy az egyes számú névszó általánosítva pluralitást is kifejezhet, nagy íróink olykor helytelen mondatokat alkotnak: az alanyként álló egyes számú névszó után többes számba teszik az állítmányt, pl.: Аваишм почеш изиракше шортын кош-тыт нюслалтен (C.Ч.) 'anyjuk mögött a kicsik (Sg.) sírva járnak (Pl.) ide-oda'; Ошо коклаште чеве́р шовычч койыт (C.Ч.) 'fehér [kendők] között szép [tarka] kendők (Sg.) látszanak (Pl.)'; Орваиште да тарантасыште ең тўшка мутланен шинчат (H.Л.) 'a kocsiban és a tarantaszban embercsoport ül (Pl.) beszélgetve'; Кулак кашак ямды-лалалтым (Ш.О.) 'a kulákok, nagygazdák (Sg.) készülődnek (Pl.)'." Normatív nyelvtani

szemszögből természetesen lehet helytelennek minősíteni az ilyen alakulatokat, ám az UCSAJEV-féle példák esetében azt is figyelembe kell vennünk, hogy az idézett szerzők – Szergej Csavajin, Nyikandr Lekajin, Sabdar Oszip – műveiket a 20-as, 30-as években alkották, így nem támaszkodhattak másra, mint a népnyelvre, saját nyelvjárásukra.

Mint látjuk, a szóban forgó „szabálytalanságok” egyáltalán nem idegenek a cseremiszi nyelvjárásoktól. E tényt BEKE nyelvjárási szótárának adataival is igazolhatjuk. Az első kötet anyagából a feldolgozás során kiválogattam az inkongruenciaeseteket; közülük egyik-másik BERECZKI Chrestomathiájában is megtalálható. A példamondatok közül 28 a $S_{sg.} + P_{pl.}$ típusba, 5 az $S_{pl.} + P_{sg.}$ típusba, 3 pedig a számnév + $S_{sg.} + P_{pl.}$ típusba tartozik. Feltűnő, hogy az első típusbeli esetek zöme az urzsumi és jaranszki nyelvjárasterületről, pontosabban az UJ (Urzsum, Jaðåkplak; 12) és a JT (Jaranszk, Turšo-mučaş; 12) dialektusból származik; a fennmaradó négy példamondatból kettő a vetlugai (Arba), kettő pedig a cseboksza (Kuyu Molamas) nyelvjárást képviseli. A második típusban a következő dialektusokból találunk adatokat: UP (Urzsum, Pečan Počinga; 2): *šolâššâla·k ikte β.ešeeu.la·n polšâ·* (vö. BERECZKI – M. K.) 'a tolvajok segítenek egymásnak'; *jeŋla·k erteðe·n kajâ* 'az emberek elmennek [mellette]'; JŠ (Jaranszk, Šuar-mučaş; 1): *djotsa-šâ:mâts kòtskaš·a·t o·k tol, e·re mò·ðân ko·šteš, pòrtšâm·a·t o·k pa·le* 'a gyerekek enni sem jönnek, mindig játszanak, a házról [hazajövetelről] nem is tudnak'; JO (Jaranszk, Otâk-sola; 1): *palðoraštò βoryè·mlâ ke·tsâ (ke·tsalèš)* 'a korláton ruhák lógnak'; JT (Jaranszk, Turšo-mučaş; 1): *βəžyè βe·l ko·ješ tsâβ·iye·šâ:mâts* 'csak úgy nyüzsögnek a tyúk'ok'. Látnivaló, hogy e típus főleg a jaranszki területen használatos. Végül, a harmadik típus a kozmogyemjanszki nyelvjárásra jellemző, l. K *ko·k mà·râ ši·ðâl šændènat* 'két ember hajba kapott'; KN *kòk azâ·žâ i·mhim pukχšat jâ·t βa·š* 'két fivére egész éjjel abrakol-tatja a lovakat', l. még ehhez Ramstedt, MSFOu 17: 191: *kòk šümbel βârseðâlâš tiŋgâlñat* 'a két fivér civakodni kezdett'. Idetartozik továbbá egy UP-beli példa: *ko·k pò·rt βaš šiñ·džâ·t* 'két ház áll [egymással] szemközt'. A tárgyalt mondatok alanyaként álló főnevek között a következő gyűjtőnevek fordulnak elő: *kalâk* 'nép' (4): *kâ·lâk ma·laš βoze·ðat* JT 'az emberek lefekszenek aludni'; *kalâk mò·γât tarla·t, māj·a·t tu·ðâ akeš·a·k tarle·m, kâ·lâk polti·râkâm pua·t kân, māj·a·t polti·râkâm pue·m* UJ 'amennyiért az emberek (tkp. a nép) felfogadnak [valakit], azért az árért fogadom [őt] fel én is. Ha az emberek fél rubelt adnak, én is fél rubelt adok', vö. azonban *kâ·lâk·šâ:mâts šùðâško βolè·n o·lot* Č 'az emberek kaszálni mennek', valamint *kâ·lâk·šâ:mâts βužyāt βèle* UJ 'csak úgy nyüzsögnek az emberek'; *βol'âk* 'barom' (3): *βò·l'âk kò·štât nò·r βo·kten* JT 'megy a jószág a mezőn'; *βò·l'âk djü·aš βo·lut* JT 'a jószág lemegy inni [a folyóra]'; *βò·l'âk βužyāt βè·le, kò·štât* UJ 'a jószág meczgolódik, járkál'; *kajâk* 'madár' (2): *ka·jik βor βè·le tsoŋè·šten kajeβe* JT 'a madárraj huss, elrepült'; fajfogalmat jelentő főnevek: *kutko* 'hangya' (3): *kutko βužyāt βè·le (šò·lât)* UJ 'nyüzsögnek a hangyák'; *ko·tko βušyè βe·l kò·jât (koðâ·lâštât kotko šue ðönö)* JT 'csak úgy nyüzsögnek a hangyák (bolyban keringenek)'; *mükš* 'méh' (1): *mükχš βužyè βe·l kò·štât* UJ 'rajzanak a méhek'; *βarβa·râ* 'egy vízi bogárfajta' (1): *βarβa·râ βüðü·štò li·t, šu·ršø γots kužakararak* 'a β.-k vízben élnek, hosszabbak a bolhánál'; *čâβe* 'tyúk' (1): *tšâβe pè·tšâ·γolâ γotš βò·ñ·džâlât* UJ 'a tyúkok átjárkálnak a kerítés résein'; *βaraksim* 'fecske' (1): *βara·ksim βoryè tsoŋè·štâl γò·štât* JT 'huss, elszállnak a fecskék'; *barsenqe* 'ua.' (1): *barsenqe βâ·tšâγa·t* UJ 'csivitelnek a fecskék'; *βürzüm·kajik* 'fali-fecske' (2): *ssarzam·kèjak tsèrkâlâštâ, e·ŋer βo·kten tsoŋè·štèn kašte·ðât* V 'a falifecskék ide-oda röpködnek a templomokban, a folyónál'; *jeŋ* 'ember' (5): *jâ·ŋ βâ·tšâγe il·a·t βarsè·ŋgâ γaje* UJ 'az emberek csivitelve élnek, mint a fecske'; *mo·γa·la dje·ŋ ko·lat?* JT

'vajon miért halnak meg az emberek?'; *kožla* 'erdő' (1): *mo·lan ca·la ko žla ko škat?* 'vajon miért szárad ki az erdő?'; *üdür* 'lány': *kajōd̄ma š üdürž-a t (tenč i) kà tšāla n kaja t* Č 'azok a lányok is férjhez mennek (az idén), akik [egyáltalán] nem akarnak [férjhez] menni; két ízben személyes névmás helyettesíti az alanyként álló főnevet: *jā η kâh è m lukteðen šoyà*; *β.ešāže kaštà š sakale n šoyà* : „tā i mò m āšteðà?” UJ 'az ember kiveszi a kendert [a vízből], a másik [ember] rúdra akasztja száradni. [Valaki megkérdi]: „Ti mit csináltok?”; *mā i sārenā šūβeða š mo štāšā ðene* UJ 'mi haragban vagyunk a kuruzslóval [ráolvasóval]'. Megjegyzendő még, hogy ugyanazon nyelvjárásban egyszerre két-három variáns is létezhet, s ezek közül az egyik mindig a mai irodalmi nyelvben helyesnek számító, grammatikailag kongruens szerkezet. Pl. a) a szótárból: *βōžyè βe-l kō-jāt tsāβ-i-ye-šā:māts* (*šukun ø-lət*), vö. *βōžyè βe-l kō-ješ tsāβ-i-ye-šā:māts* JT 'csak úgy nyüzsögnek a tyúkok'; *tšāβe pè tšā-γoclà γotš βō h d'žālāt* 'a tyúkok átjárnak a kerítés résein', vö. *tšāβā-šā:māt.sj* ... *lūðēn kà jāšt* 'a tyúkok ... megijedtek' UJ; b) a nyelvtanból: *kE kombo počela čoneštāt*, vö. *kombo-šamoč počela čoneštāt* 'a ludak egymás után repülnek'; *kE škal pukšumo-šamoč ~ škal pukšumo ~ škal-šamoč pukšumo* 'a tehenek kaptak enni (meg vannak etetve)' (Gen. Cs.M. 14) (BEKE 1911: 170). Ezt a tényt kétféleképp magyarázhatjuk: 1) az alany és állítmány közti kongruencia kialakulása máig nem fejeződött be a cseremiszen, avagy 2) idegen hatásnak van kitéve.

Hasonló jelenség tapasztalható az obi-ugor nyelvekben is (l. KÁLMÁN 1973: 66–73; 1973: 144–50): KÁLMÁN hangsúlyozza, hogy a vogulban kollektív jelentésű főnév után az állítmány éppúgy állhat többes számban (*māxam lakweγot*; értelmi egyeztetés), mint egyesben (*māxam lakwi* 'a nép közeledik'; grammatikai egyeztetés), szembeszökő azonban a többesszámúság dominanciája (KÁLMÁN 1973: 71–2). A számneves esetekre két lehetőséget különböztet meg, a vogulban közülük az első az uralkodó: 1) $3-\infty + S_{sg.} + P_{pl.}$; 2) $3-\infty + S_{sg.} + P_{sg.}$ (KÁLMÁN 1973: 145). Az első típusról állítja FOKOS-FUCHS, hogy az (*constructio ad intellectum*) az eredeti singularishasználat és a későbbi pluralishasználat közti átmenetet testesíti meg (FOKOS-FUCHS 1962: 63).

3. A vizsgált problémára eddig alighanem RAVILA nyújtotta a legeredményesebb megoldást (RAVILA 1941: 1–136), amikor a cseremiszi mondatípust alapnyelvi eredetűnek tette, s a főnévi paradigmán belüli számjelölés megjelenését másodlagos fejlődés eredményének tudta be. „Nach unserer Erklärung – írja – wäre früher in den finnisch-ugrischen Sprachen gesagt worden *lintu lentävät* 'die Vögel fliegen', wo *lintu* nicht etwa der Singular, sondern die Stammform gewesen wäre, die in Bezug auf ihren Numerus völlig indifferent war. ... Die Kongruenz hat dann diese ihrer Bedeutung nach unbestimmte oder wenigstens mehrdeutige Stammform beseitigt, und die Anfügung des Numeruszeichens ist zugleich geeignet gewesen, die Beziehung zwischen Subjekt und Prädikat auch grammatisch hervorzuheben [Magyarázatunk szerint a finnugor nyelvekben azelőtt így mondhatták: *lintu lentävät* 'a madarak repülnek', s itt a *lintu* alak alkalmasint nem az egyes számot, hanem a szám tekintetében teljesen semleges alapalakot testesíthette meg ... Ezt a határozatlan jelentésű vagy legalábbis többértelmű alapalakot aztán kiiktatta a kongruencia, s a névszó számjellel való ellátása azt is lehetővé tette, hogy az alany és állítmány közti grammatikai viszony megnyilvánulhasson]” (RAVILA 1941: 97). „Da das Numeruszeichen nur an das Prädikat allein angetreten ist und da das Subjekt trotz der Pluralität seiner Bedeutung doch nur in der Grundform gestanden hat, ist das Verhältnis des Subjekts zum Prädikat formal ganz das gleiche gewesen, wie das des Adjektivattributs zu seinem Regens noch heute in den meisten

uralischen Sprachen [Minthogy számjel eleinte csak az állítmányhoz járult, miközben az alany jelentésbeli többsége ellenére továbbra is alapalakban állt, kettejük viszonya alakilag ugyanolyan volt, mint amilyen a jelző és jelzett szó közti viszony ma is az uráli nyelvek többségében]” (RAVILA 1941: 111–2). Ezt a nézetet a cseremiszi nyelvészet elfogadta (I. GALKIN 1986: 121), a mai uralisztikában azonban többen is vitába szállnak vele. HAJDÚ nem tartja például kellőképp megalapozottnak a cseremiszi mondat típus alapnyelvig való visszavezetését, hiszen a cseremiszi az ellenkezőjére, nevezetesen az $S_{pl.} + P_{sg.}$ típusra is van példa (HAJDÚ 1987: 232). „In PU war das Prädikat des Satzes verbaler Natur – írja HAJDÚ –. Diese Feststellung bezieht sich auch auf solche Fälle, in denen als Prädikat ein Partizip bzw. ein im allgemeinen ambivalentes, also in anderen Fällen als Nomen zu wertendes Wort stand. Ein solches Prädikat ist selbst in jenen Fällen als verbaler Natur zu betrachten, wenn es in der 3. Pers. Sg. aus dem Satzzusammenhang herausgerissen die gleiche Form aufweist wie das entsprechende, auch als Subjekt zu verwendende Nomen. Die verbale Natur dieser letzteren wurde durch ihre Einpassung in die verbale Paradigmenreihe und ihre prädikative Funktionen im Satz gesichert [A PU mondat állítmánya verbális jellegű volt. Ez azokra az esetekre is áll, amikor az állítmány szerepét participium vagy más, egyébként nomen értékű szó töltötte be. Az ilyen predikátumot akkor is verbális jellegűnek kell tekintenünk, ha 3Sg alakja, a mondatból kiragadva, egybeesik a vele egyenértékű, alany szerepben is előforduló névszó alakjával. A verbális jelleg biztosítása az állítmányként álló elemnek az igei paradigmába való illeszkedése, valamint a mondatbeli predikatív funkciója volt]” (HAJDÚ 1987: 261). HONTI az uráli numerus-funkciókról szólván a következőket állítja (itt csak néhány részletét ragadom ki gondolatmenetének – M. K.): „Ravila hat einen folgenreichen Fehler begangen, als er die Numerussuffixe der als Subjekt funktionierenden Substantiva als eine von dem Prädikat der 3. Person hervorgegangene Kongruenzerscheinung zu deuten versuchte [Ravila súlyos következményekkel járó hibát követett el azzal, hogy a számjelek alanyi szerepű főnévhez való járulását 3. személyű állítmány kiváltotta kongruenciajelenséggé magyarázta]” (HONTI 1995: 78), „weil der Dual und der Plural nämlich in den uralischen und altaischen Sprachen ursprünglich ebenfalls die Quantität bezeichnet haben. ... Der Dual und der Plural haben nämlich die »bestimmte« Quantität, die individualisierte '2' und 'Endlosigkeit' bezeichnen können, die dem Numerus absolutus gegenüberstanden [a dualis és a pluralis ugyanis az uráli és altaji nyelvekben is mennyiségmegjelölésre szolgált. ... A dualis és a pluralis azt az individualizált '2', ill. individualizált 'végtelen' értékű »határozott« mennyiséget volt képes jelezni, amely a numerus absolutusszal állt oppozícióban]” (HONTI, 79). „Das Substantiv im Singular hat auch »unbestimmte« (»kollektive«) Bedeutung (= Numerus absolutus). Ob aber »unbestimmte Menge« dualisch oder pluralisch zu verstehen war, hing natürlich von der quantifizierbaren Natur des Denotats ab (Auge, Ohr usw., bzw. Mensch, Vogel usw.). Wenn also das Substantiv in der Kommunikation als »bestimmt« (d.h. z.B. »identifizierbar«) galt und sich auf mehr als ein Individuum bezog, wurde es entweder mit dem Morphem des Duals oder dem des Plurals versehen. Bei Substantiva, deren Denotate eine Menge über 2 implizieren, kann das eine Glied unterschiedlich individualisiert werden, etwa unter Betonung, mit dem Zahlwort '1' oder mit Possessivsuffix [Az egyes számú főnévnek »határozatlan« (»kollektív«) jelentése is lehet (= numerus absolutus). Hogy ilyenkor a »határozatlan mennyiség« duálisan avagy plurálisan volt-e értelmezendő, az természetesen mindig a denotátum számszerűsítetőségétől (szem, fül stb., illetve ember, madár stb.) függött. Ha tehát a főnév kommunikatív »határozottnak« (értsd pl.: »identifikálható-

nak») minősült, és egynél több individuumra vonatkozott, akkor vagy a dualis, vagy a pluralis jelével volt ellátva. Ha egy főnév denotátuma kettőnél több individuumot foglal magába, ezek egyikének – alkalmasint nyomatékos ejtéssel is együttjáró – individualizálására a következő lehetőségek kínálkonak: az '1' számnév alkalmazása, a főnév birtokos személyjellel való ellátása]” (HONTI, 80). „Die Numerusmorpheme galten in der Grundsprache als Träger von Quantität und von »Bestimmtheit« (Identifizierung, Individualisierung). Darin bestand der Unterschied zwischen dem Dual/Plural und dem Singular als Numerus absolutus. ... Der Singular hatte eine Doppelfunktion: einerseits die des Numerus indefinitus, andererseits konnte er auch als Träger der »Bestimmtheit« (z.B. kontextuell determiniert oder mit einem Attribut 'der eine...') funktionieren [Az alapnyelvi számjelek a mennyiség és a »határozottság« (identifikálás, individualizálás) kifejezői voltak; ebben áll a numerus absolutus értékű singularis, valamint a dualis/pluralis közti különbség oka. ... A singularisnak kettős funkciója volt: lehetett a numerus indefinitus hordozója, s lehetett, pl. kontextuális alapon vagy 'az egyik' jelentésű jelzővel ellátva, a »határozottságé« is]” (HONTI 1995: 81).

Az idézett argumentumok fényében, melyek azt támasztják alá, hogy az alapnyelv éppúgy ismerte az alany és állítmány közti kongruenciát, mint a vagy egyes szám, vagy numerus/absolutus értékű singularis és a dualis/pluralis közt fennálló oppozíciókat, nehezen képzelhető el, hogy a cseremiszi nyelvben meglévő inkongruencia uráli örökség volna.

4. A cseremiszi nyelv mindig erős török hatásnak volt kitéve. Mint LUUTONENnek a cseremiszi többesjelekkel foglalkozó legújabb munkájából (1994: 46–61) kiderül, a névszói számkategória fejlődése is sok hasonlóságot mutat a cseremiszi és a vele szomszédos török nyelvekben. Ilyen hasonlóság a singularis széles körű használata, mely a cseremiszi török hatásnak köszönhető, még ha tősgyökeres finnugor sajátosságot szokás is látni benne. Annak idején RAVILA is kiemelte a török nyelvek számjelölésének néhány különleges – s véleményem szerint problémánk megvilágítása szempontjából lényeges – jellemzőjét, nevezetesen: a *-lar/-lär* kollektívum- vagy többesjel „in den Orchoninschriften an den Verben überhaupt nicht vorkommt, und ... auch an den Substantiven äusserst selten ist. Es fehlt auch ausserordentlich oft in Fällen, in denen sich die Bedeutung klar als mehrheitlich erweist [az orkhoni feliratokon igéken egyáltalán nem, főneveken is csak alig fordul elő, s rendkívül gyakran hiányzik olyan esetekben, amikor a jelentés egyértelműen többességre utal]” (RAVILA 1941: 63); „vom Interesse ist es in den Türk Sprachen zu konstatieren, dass sich das Kollektivsuffix zuerst in Wörtern, die belebte Wesen bezeichnen, zum Pluralzeichen entwickelt hat. Teilweise ein Reflex dieses Verhaltens ist in den heutigen Türk Sprachen die merkwürdige Erscheinung, dass das Prädikat hauptsächlich nur dann das Pluralzeichen annimmt, wenn das Subjekt ein belebtes Wesen meint. Ist ein unbelebtes Wesen Subjekt, so steht, selbst wenn es mit dem Pluralzeichen *-lar/-lär* versehen sein sollte, das Prädikat doch im Singular [a török nyelvekben az az érdekes fejlemény állapítható meg, hogy a kollektívumjel előtt jelentő szavakon lépett fel először többesjel funkcióban, s részint ennek tudható be az a mai török nyelvekre jellemző figyelemre méltó jelenség, hogy az állítmány főként élőlény jelentésű alany mellett vesz fel többesjelet, míg élettelen dolgot jelentő alany mellett akkor is egyes számban marad, ha kellene rajta a *-lar/-lär* többesjel]” (RAVILA 1941: 66). LETJAGINA a következőkre hívja fel a figyelmet: „Значением аффикса *-лар* не столько является множественность как таковая, сколько расчлененность в пространстве и во времени. Этим объясняется возможность

употребления аффикса *-лар* при именах, имеющих уже в своей семантике идею множественности [a *-lar* affixum nem annyira a többességnek mint olyannak, sokkal inkább a térben és időben való tagozódásnak a kifejezője. Ezért fordulhat elő olyan névszókön is, amelyek szemantikailag már eleve többes értelműek]” (LETJAGINA 1989: 62–3, idézi LUUTONEN 1994: 54). A csuvasban „der Plural bezeichnet nicht die Gesamtheit der betreffenden Dinge, sondern eine Anzahl von einzelnen Individuen oder Stücken [a pluralis nem a szóban forgó dolgok összességét, hanem az egyes individuumok vagy részek alkotta sokaságot jelenti]” (BENZIG 1959: 722, idézi LUUTONEN 1994: 53–4). Nézzük meg végül, mit mond a *-šamâč* többesjéről cseremiszi nyelvtanában LEWY (Leipzig, 1922): „Das sogenannte Pluralsuffix *šā·mōtš* hebt die einzelnen Glieder einer Menge hervor, ... bezeichnet nicht den 'Plural', sondern eben wohl nur die Einzelnen in einer 'Pluralität' [A többesjelenek mondott *šā·mōtš* a mennyiséget kitevő egyedeket helyezi előtérbe, ... nem 'pluralist' fejez ki, hanem éppenséggel az egyedeket jelöli, melyekből a 'pluralitás' összetevődik]” (LEWY 1922: 113–4). E meghatározás alapján leszögezhetjük, hogy többesjel funkciói nagyjából ugyanazok a cseremiszi, mint a török nyelvekben. Akárcsak ezekben, a cseremiszi is élőtlő jelentő főnevek kapnak a legtöbbször többesjelet (l. LUUTONEN 1994: 56: az általa vizsgált 1184 *-βlak* szuffixummal ellátott főnévnek 76 %-a jelentett élőtlő, 22 %-a volt élettelen jelentő konkrét főnév és 2 %-a elvont főnév). Ha most már a saját példáinkat tekintjük, nyilvánvalóvá válik, hogy az ezekben (a többnyire logikai kongruenciát mutató mondatokban az) alanyként álló főnevek mindegyike élőtlőt jelent, s az $S_{sg.} + P_{pl.}$ esetek közül csupán a *kožla* 'erdő', az $S_{pl.} + P_{sg.}$ esetben pedig csupán a *βār̄yemla* 'ruha' szó képez kivételt.

5. A mai cseremiszi grammatikai kongruencia tendenciája figyelhető meg: alany és állítmány egyaránt vagy egyes, vagy többes számban áll. Számnév után mind az alany, mind az állítmány egyes számban marad. A *-βlak* és a *-šamâč* többesjelek gyakorlatilag bármely főnévhez járulhatnak. Hogyan magyarázzuk hát a fent ismertetett eseteket? A cseremiszi, a **t* kivételével, nem maradt nyoma a finnugor pluralisjeleknek, a meglévő többesjelek a névszói kategóriában zömmel török eredetűek. Ha számításba vesszük a cseremiszi többesjelek sajátosságait, a következőket mondhatjuk az $S + P$ kongruenciaviszonyban tapasztalható rendellenességekről:

a) az ún. logikai kongruenciának azok az esetei, amelyekben olyan gyűjtőnevek állnak alanyként, mint 'nép', 'barom', 'madár' etc., s amelyeket RAVILA *constructio ad sensum* elnevezéssel illet, s amelyeknek megfelelői a vogulban is fellelhetők, finnugor alapnyelvi örökségnek tekintendők.

b) Azok az esetek, amelyekben valamely egyes számú egyedi név áll alanyként, vélhetőleg a *constructio ad sensum* analógiájára keletkeztek, ám kialakulásukban a török nyelvek kínálta minta (nem „határozott”, nem „determinált”, tehát egyes számú alany) is közrejátszott. Eszerint tehát az egyes számban itt a numerus absolutus kifejezőjét, azaz a „határozatlan” („kollektív”) jelentés hordozóját kell látnunk. Minthogy az egyedi név az egyes individuumot éppúgy jelölheti, mint ezen individuumok sokaságát, „a denotátum számszerűsíthetősége” (HONTI 1995:80) a cseremiszi nem játszik lényeges szerepet. Mindazonáltal megőrződött az állítmány alaki többessége, éppen az individuumok többességét kifejezendő. Eszerint tehát e mondatípust másodlagosnak tekinthetjük.

c) Nehezebb megmagyaráznunk a fordított, $S_{pl.} + P_{sg.}$ eseteket. Ha élettelen dolgot jelentő főnév állna az e típusba tartozó mondatok alanyaként, miként a *βār̄yemla* 'ruha' szó

példáján láttuk, akkor ezt a szerkesztésmódot török hatás közvetlen következményének tulajdoníthatnánk. Csakhogy a legtöbbször élő jelentő főnevekkel találkozunk bennük. Az állítmányból kiindulva az alanynak egyes számban kéne lennie. HONTI megállapítása szerint a singularis egyik funkciója az volt, hogy a „határozottság” (kontextuálisan adott vagy valamely ’az egyik’ értelmű jelzővel explicált) jegyét hordozza (HONTI 1995: 81). Az, hogy e cseremiszi példákban éppenséggel a többesjel jelenik meg, a török nyelvek többes szuffixumának determináló funkciójával függhet össze.

d) Figyelemre méltóak a számnév + S_{sg.} + P_{pl.} szerkezetek. Nyolc példából hatban a ’2’ szerepel a sor elején: BEREZKINél: *kok ü·dār* ’két lány’, *kok jeŋ* ’két férfi, két ember’; RAMSTEDTNél: *kok šümbel* ’két fivér’; a szótárban: *ko·k mà·râ* ’két férfi’, *kòk azà·žà* ’az ő két fivére’, *ko·k pō·rt* ’két ház’; ezenkívül BEKE nyelvtanában a *šâm erje* ’hét fiú’, ALHONIEMINél pedig a *šukâ marâ* ’sok férfi’ szerkezet fordult elő. Természetesen nem könnyű mindebből valamely határozott következtetésre jutni. Egyfelől úgy tűnik, a *kok* ’2’ etc. számnévek és a *šuko* ’sok’ szó, szemben az *ik* ’egy’ számnévvel, szemantikailag eleve többséget fejeznek ki, s mivel esetenként a singularis mindkét funkciójában opponálhat a dualis/pluralisszal, a mi számnéves eseteinket felfoghatjuk úgy is, hogy az alany „határozott” pluralitására utalnak. Az állítmányon ez a „határozott” pluralitás van jelölve. Másfelől viszont *constructio ad intellectum* (I. FOKOS-FUCHS, 1962) gyanánt is el lehet őket könnyelni, nem kizárva a lehetőségét annak, hogy a számnév utáni alany és az állítmány közti kongruenciaviszony alakulására az orosz minta is hathatott. Az idevágó példák nagy része a nyugati nyelvterületről származik, ott pedig máig érvényesülő orosz hatás tapasztalható.

(Kubinyi Kata fordítása)

IRODALOM

- ALHONIEMI, A. 1993. *Grammatik des Tscheremissischen (Mari)*. Mit Texten und Glossar. Hamburg.
- BEKE Ö. 1911. *Cseremiszi nyelvtan*. Budapest.
- BEKE Ö. 1951. *Volksdichtung und Gebräuche der Tscheremissen (Maris)*. I. Band. Budapest.
- BEKE Ö. 1957. *Mari szövegek*. I. kötet. Budapest.
- BENZIG, J. 1959. Das Tschuwassische. *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Wiesbaden, 695–752.
- BERECZKI G. 1962. Beke Ödön, Mari szövegek. III. kötet. Budapest, 1961, 515. l.; IV. kötet. Budapest, 1961, 540. l. NyK 64: 230–3.
- BERECZKI G. 1983. Beke Ödön (1883. V. 20. – 1964. IV. 10.). NyK 85: 251–7.
- BERECZKI G. 1990. *Chrestomathia ceremissica*. Budapest.
- ERDŐDI J. 1962. Beke Ödön, Mari szövegek. I. kötet. NyK 64: 397–410.
- FOKOS-FUCHS D. R. 1962. *Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft*. UAB, Wiesbaden.

- GALKIN 1986. ГАЛКИН И. С., *Марий йылмын исторический грамматикыже*. Морфологий да синтаксис. Йошкар-Ола.
- GALKIN 1990. ГАЛКИН И. С., Из истории марийско-венгерских связей. *Венгерские ученые о Марийском крае и народе*. Йошкар-Ола, 3–17.
- GULYA 1974. ГУЯ Я., Краткий очерк сравнительно-исторического языкознания. *Основы финно-угорского языкознания*. Часть 1. Москва, 55–97.
- HAJDÚ P. 1987. Die uralischen Sprachen. *HAJDÚ-DOMOKOS: Die uralischen Sprachen und Literaturen*. Budapest, 9–450.
- HONTI L. 1995. Wieviel Augen haben die Uralier? (Zu Funktionen der Numeri im Uralischen). *Minor Uralic Languages: Grammar and Lexis*. Tartu–Groningen, 73–85.
- ISANBAJEV 1964. ИСАНБАЕВ Н. И., *Говор елабужских мари*. Вопросы диалектологии и истории марийского языка. Йошкар-Ола.
- ITKONEN, E. 1953–4. Materialveröffentlichungen aus dem Gebiet der tscheremissischen Sprache. *FUFA* 31: 36–47.
- KÁLMÁN B. 1973. Eine Kongruenz-Erscheinung im Wogulischen. *FUF* 40: 66–73.
- KÁLMÁN B. 1973. Ein Beitrag zur Kongruenz im Wogulischen. *MSFOu* 150: 144–50.
- LAKÓ GY. 1954. Megemlékezés Beke Ödön hetvenötödik születésnapjáról. *NyK* 56: 287–9.
- LEWY, E. 1922. *Die tscheremissische Grammatik*. Leipzig
- LUUTONEN 1994. ЙОРМА ЛУУТОНЕН, О некоторых особенностях суффиксов множественного числа имен существительных и их употреблении в марийском языке. *Volgalaiskielet muutoksessa*. Turku, 46–61.
- LETJAGINA 1989. ЛЕТЯГИНА Н. И., Выражение количественных отношений в тувинском языке. Взаимодействие языковых средств разных уровней. *Грамматические исследования по отдельным алтайским языкам*. Ленинград, 59–92.
- RAMSTEDT, G. J. 1902. *Bergtscheremissische Sprachstudien*. MSFOu 17.
- RAVILA, P. 1941. Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. *FUF* 27: 1–136.
- UCSAJEV 1973. УЧАЕВ З. В., *Грамматические и лексические особенности малмыжского диалекта марийского языка*. Труды МарНИИ. Вып. 3. Йошкар-Ола.
- UCSAJEV 1982. УЧАЕВ З. В., *Марий йылме. Теорий*. Икымше ужаш. Йошкар-Ола.
- UCSAJEV 1993. УЧАЕВ З. В., *Марий йылме. Теорий*. 5–9 классан учебник. Йошкар-Ола.
- M. VELENYÁK, Zs. 1963. Beke Ödön tudományos munkássága. *NyK* 65: 464–73.